

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

**GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**GAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF GAZİ FACULTY
OF EDUCATION**

**DR. HİMMET BİRAY
ÖZEL SAYISI**

HOCA AHMET YESEVÎ HAZRETLERİ VE YAKINLARIYLA İLGİLİ EFSANELER

Ali Berat ALPTEKİN*

ÖZET

Bu yazıda Ahmet Yesevî Hazretleri ve yakınlarıyla ilgili efsaneler değerlendirilmiştir. Bu yapılırken Anadolu'da söylenen efsanelerle Kazakistan'daki söylenen efsaneler mukayese edilmiştir. Bunun yanında Kazakistan'da söylenen efsaneler de tespit edilmiştir.

ABSTRACT

In this article, the legend about Ahmet Yesevî and his relatives is evaluated. At the same time, the legends, told in Anatolia and those in Kazhakhstan are compared. Moreover, the legends, told in Kazhakhstan are established.

Gerçek hayatı hakkında bilgimiz olmayan Hoca Ahmet Yesevî'nin menkabevî hayatıyla ilgili değişik kaynaklarda bilgi bulmaktayız. (1). Bu bilgiler ışığı altında onun 63 yaşında yerin altına girdiğini, burada da 60-70 yıl kadar hayat sürdüğünü yine değişik kaynaklarda tespit ediyoruz. Elbette bütün Türklük dünyasında sevilen sayılan Hoca Ahmet Yesevî'nin değişik bölgelerde müritleri olacaktır. "Rivayete göre Ahmet Yesevî'nin her tarafa yayılan doksan dokuz bin müridi, on iki bin kâmil ehl-i suftesi ve an'aneeye uygun olarak hayatta iken tayin ettiği pek çok halifesi bulunmaktaydı (2). Elbette binlerce insanın onunla münasebeti, döneminde veya sonrasında menkabelerin oluşmasına vesile olacaktır. İşte bu tebliğimizde bu binlerce kişiden bir kaç hakkında anlatılan menkabelerden bahsetmek istiyoruz.

Türkiye'de olduğu gibi Kazakistan'daki kaynaklarda da onunla ilgili kerametler anlatılmaktadır. Bunları özetleyecek olursak:

Arslan Bab tarafından Hoca Ahmet Yesevî'ye yedi yaşında hurma verilmesi,

Karacuk Dağı'nın keramet vasıtasıyla ortadan kaldırılması,
Öküzün üzerine konulan heybede kepçe ve kaşık satılması,
Turna donuna girerek Horasan erenlerinin karşılanması,

* Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Ateş ve pamuğu bir hokka içerisine koyarak kendisine iftira edenlere göndermesi,

Cuma namazını Mekke ve Ezher Camiinde kılıp geri dönmesi vs.

Öküzün sırtına konulan heybeye kaşık ve kepeçlerin konulması, isteyen kaşık ve kepeçeyi aldıktan sonra oraya parasını bırakması efsanesi, Türkiye’de Somuncu Baba’ya bağlı olarak anlatılmaktadır. Ancak buradaki kaşık ve kepeçenin yerini Somuncu Baba’da ekmek (somon) almıştır.

Yine Anadolu’da Yunus Emre’nin hocası Tabduk Emre’ye bağlı olarak anlatılan “kimsenin görmediği yerde tavuğun kesilmesi, Yunus’un tavuğu kesememesi Tapduk Emre tarafından niçin kesmediği sorulduğunda; Allah görüyor demesi” Kazakistan’da Hoca Ahmet Yesevî hazretleriyle, Aslan Bab’a bağlanmaktadır. Hoca Ahmet Yesevî’nin; Tabduk Emre’nin yerine de Aslan Bab’ın geçmesini” “Birinin yerine diğerinin geçmesi” kaidesiyle izah etmemiz mümkündür.

Anadolu okuyucusunun binlerce kilometre uzaklıktaki Hoca Ahmet Yesevî hazretleriyle, Somuncu Baba ve Yunus Emre arasında bir mukayese yapmasına imkân sağlayan bu efsaneleri verdikten sonra şimdi de asıl konumuz olan Hoca Ahmet Yesevî hazretlerinin yakınlarıyla ilgili menkabelere geçmek istiyoruz.

Kazakistan’daki yerleşim merkezlerinden birisi Yesi (Türkistan)’dir. Yüz bin nüfuslu bu ilçe geniş yolları, tek katlı, bahçeli evleriyle bilinir. Bu ilçenin nüfusunun büyük çoğunluğunu Kazak Türkleri oluşturur. Az da olsa Rus nüfusa da rastlanmaktadır. İlçeyi asıl önemil kılan ise hiç şüphesiz, Hoca Ahmet Yesevî hazretleri’dir. Elbette yeni kurulmuş olan Uluslar arası Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi de şehir gelişmesinde önemil rol oynayacaktır.

Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmenler Kâbe kapısının kapalı olduğu yıllarda buraya gelerek hacı olmak istedikleri hepimizin malûmudur. Günümüzde dışarıdan kabilelerin gelip burayı ziyaret ettikleri; yerli halkın bayram namazlarından sonra gelip türbede ellerini açtıklarını; düğünü olan gençlerin gelinlik ve damatlıklarıyla burayı ziyaret ettiklerini pek çok insan gibi ben de yakından görme fırsatını buldum.

1 Mayıs 1995 tarihinde Türkistan’dan 130 km uzaklıktaki Şayan köyüne gittiğimizde Domalak Ana ile ilgi menkabeler dinlemiştım. Daha sonra evin kızı, eski öğrencim Janar bu bilgilerin olduğu kitabı gösterdi (3) Gerek

sözlü gerek yazılı kaynaklardan aldığımız bu metni özetleyerek aşağıya alıyoruz.

Domalak Ana (Nurila) Ulu jülden olup Hoca Ahmet Yesevî'nin torunun kızıdır. Onun geleceği dedesi Maktum Ayzam Hoca'nın rüyasında görülür. Rüyaya göre elinden ilk defa kim tutarsa Domalak (Nurila) onunla evlenecektir. Genç Domalak (Nurila) on yaşlarında iken, su almak için kuyuya gittiğinde kuyuya düşer. Tesadüfen kuyuya gelen Baydibet Töre, Domalak Ana (Nurila)'nın elinden tutarak dışarıya çıkarır. Dedesi Maktum Ayzam'ın öğüdünü tutan Domalak (Nurila) on dokuz yaşına geldiğinde, Sarıkız ve Zerip'e kuma olarak Baydibek Töre ile evlenir. Baydibek Töre'nin ilk karısı, Domalak (Nurila) ı kıskanır. Ancak Zerip onu sever ve pek çok derdinde ona yardımcı olur.

Bu arada hamile olan Domalak (Nurila) rüyasında Hoca Ahmet Yesevî hazretlerini görür ve bir erkek çocuğu dünyaya getireceğini, adının da Tileuberdi konulmasını tavsiye eder.

Vakti dolunca Domalak (Nurila) bir erkek çocuk dünyaya getirir ve vasiyet üzerine bebeğe Tilleuberid adını koyar. Tileuberdi'yi, Sarıkız öldürmek isterse de başaramaz. Ancak onu alnından yaralar. Bebeğin alnında iz kaldığı için oyun arkadaşları ona "Carısak" adını karlar.

Sarıkız ve Domalak arasındaki kavgayı önlemek isteyen Baydibek Töre, Nurila'yı alarak Irgaylı ırmağının kıyısına göç eder. Fakat Sarıkız'ın kıskançlıkları devam eder. Daha fazla baskılara dayanamayan Domalak Ana (Nurila), Sarıkız'a: "Yüz yaşına varma, bu yaşa gelersen neslin yetişmesin" diye beddua eder. Cenab-ı Allah Nurila'nın kargışını kabul eder ve Sarıkız'ın dokuz çocuğu sele kapılarak ölür.

Domalak Ana (Nurila), ömrünün son yıllarını geçirdiği Taşkent'te yine bir rüya görür. Öldüğü vakit kocasının yanına; eğer seyahatte ise nerede ölürse oraya defnedilmesini tavsiye eder. Bu vasiyetleri dinleyen Dulat, bir süre sonra ninesiyle birlikte seyahate çıkar. Balabögen ırmağının kenarında konaklarlar. Domalak Ana (Nurila) ırmakta abdest alır ve yüksekçe bir yerde namaz kılmaya başlar. Domalak secdeye gittiğinde orada ruhunu Allah'a teslim eder ve bir daha kalkmaz. Vasiyeti üzerine de oraya defnedilir.

Domalak Ana (Nurila) sağlığında keramet gösterir. Haydut Kara Haydar'ın hırsızlığı, soygunculuğu bırakması; Carısak'ın çocukları (Alban, Suan, Dulat) in dürüst olması, çok sevilmesi vs. kerametine bağlanmaktadır.

Görüldüğü gibi metin rüya motifi üzerine kurulmuştur. Ancak, rüya Domalak Ana (Nurila) tarafından görüldüğü gibi başkaları tarafından da görülmektedir. Şiirin, romanın, hikâyenin kuruluşunda önemli bir yeri olan “rüya”, “çatışma” ve “sembolizmle” birlikte mülâhaza edilir. Yine pek çok halk anlatılmasının kaynağını da rüya meydana getirir. Bilindiği gibi “rüya masalları” dediğimiz masal metinlerinde herşey rüya anında olur ve masalcı, metnin sonuncu “bu bir rüyaymış” diyerek bitirir.

Domalak Ana (Nurila) ‘nın evleneceği kişinin rüyada belli olması; doğacak bebeğe verilecek ismin yine rüyada bildirilmesi; ölümden sonra defnedileceği yerin de rüyada haber verilmesi onun keramet ehli bir kişi olduğunun delili olsa gerektir. Pek çok velinin de başına gelecekler rüyada haber verilmemiş midir?

Domalak Ana (Nurila) efsanesi birden fazla kadınla evliliğin sıkıntılarını da dile getirmektedir. Birden fazla hanımla evlilik üzerine pek çok halk şairi şikâyetnâme yazmamış mıdır? Elbette yazmıştır. Bunların bir değil pek çok örneği vardır. Kazak Türklerinin aile yapısında birden fazla eşle evliliğin varlığı hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Ancak bildiğimiz bir şey vardır. O da Kazak kadın nüfusunun erkeklere göre daha fazla olduğudur.

Evlenilecek kişinin rüyada görülmesi de geleneklerimiz içerisinde yer alan Hıdırellez günü uygulanan bir inanıştır. İstikbalde kiminle evleneceğini öğrenmek isteyen gençler, 5 Mayıs’ı, 6 Mayıs’a bağlayan gece tuzlu ekmeğe yiyerek yatarlar. Gece rüyalarında kendilerine kim su verirse, onunla evlenileceğine inanılır.

Anadolu’da üç kumanın bulunduğu evlerde, en büyük hanım en küçüğü sever ve “ortanca beni yakmıştı, sen de onu yaktın” der. Efsanemizde ise bu hususun tersliği küçük bir dikkatle görülmektedir.

Bilindiği gibi, Kızılordalı Dede Korkut da seccadenin üzerinde namaz kılarken vefat etmiştir. Domalak Ana (Nurila) ile Dede Korkut aynı bölgede yaşamışlardır. Belki de onları keramet ehil gösterebilmek için böyle bir yola başvurulmuştur. Anadolu’da pek görmediğimiz bu husus, Kazak metinlerinde evliyalara bağlanarak dile getirilmektedir.

Domalak Ana’nın namaz kılmak için yüksekçe bir yeri tercih etmesi, kanaatimizce eski Türk inançlarının bir tezahüründen ibarettir.

Anadolu’da öldüğü yere defnedilme hadisesi âşıklık geleneğinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Bayburtlu Zihnî, Trabzon’dan memleketi,

Bayburt'a giderken yolda hastalanır ve Maçka Esiroğlu bucağına bağlı Bahçekaya (Olasa) köyünde vefat eder. Zihnî de öldüğü yere defnedilir.

Hoca Ahmet Yesevî hazretlerinin İbrahim adında bir oğlu ile Gevher Şahnaz ve Gevher Hoşnaz adlarında iki kızı vardır. İbrahim, Hoca Ahmet Yesevî hayatta iken vefat etmiştir. İşte bu kızlardan birisiyle ilgi derleme bir metni Kazakistan'da bulduğumuz süre içerisinde tespit ettik. Kanaatimizce bu metin de Domalak Ana (Nurila) da olduğu gibi ilk defa Anadolu okuyucusunun dikkatine sunulacaktır.

Türkistan (Yesi) 'ın doğusunda bir kolhoz vardır. Yine bu kolhozda küçük bir mezar vardır. Mezarda yatan kişi de Hoca Ahmet Yesevî' nin kızı Gavhar'dır. Gavhar adı verilen kız on sekiz yaşına geldiği vakit onun dillere destan güzelliğine herkes hayran kalır. Kızı pek çok genç sevmektedir. Bunlardan birisi de kötü kalpli olup, zenginliğiyle ün salmıştır. Gavhar bu genci hiç ama hiç sevmez. Genç, değişik zamanlarda Gavhar'la karşılaşmak isterse de pek başarılı olamaz. Arabulucu kadınların da yardımıyla günün birinde Gavhar sevmediği genç tarafından kaçırılır. Kaçırılır kaçırılmasına fakat kız ona varmamakta ısrarlıdır. Bunun üzerine zalim genç Gavhar'ı zindana attırır. Orada acı çeken genç kadın bir müddet sonra ölür. Bu haber üzerine genç de halk tarafından linç edilir (4).

Görüldüğü gibi metin henüz efsaneleşmemiştir. Metnin sonunda gençlerin kavuşması bölümünde, aynı mezara gömülme, aradan otların bitmesi, mezardan güllerin çıkması gibi hususları beklerden iki kahraman da acı bir şekilde ölmüştür. Bu da bize masaldaki "çıplak bitiş" formelini hatırlatmaktadır. Yine burada sosyolojik bir vakıya da temas edilmek istenmektedir. Zengin güçlü adamın her istediği şeyi yapma arzusu ve buna şiddetle karşı çıkan garip insan tipi... Aynı husus Anadolu'da yok mu?

Bağdatlı olan Marguzi Dede Türkistan'da ün salan Hoca Ahmet Yesevî hazretleriyle çeşitli konularda yarışmak üzere Yesi'ye gelir. Yesevî hazretleriyle girdiği bütün yarışmaları kaybeder ve onun hizmetine girer. Yesevî hazretleri ömrünün sonuna doğru Marguzi Dede'ye:

"Sen benim sağ tarafımda yer al ve öksürüğün tedavi edicisi ol" diye vasiyette bulunur. Dede, sağlığında öksürük hastalığına topladığı bitkilerden ilaç yapar,. Ölümünden sonra da onun mezarından alınan toprak kaynatılarak içilir (5).

Marguzi dede, Kam-baksı geleneğinin islâmîleşmiş bir tipidir. Bilindiği gibi kam-baksı geleneğinde hastalar çeşitli usullerle tedavi edilmekteydi. Bu gelenek, babadan oğula; anadan kıza geçmekte olup bunların hepsinin bir piri vardır. Bu efsanelerde de Hoca Ahmet Yesevî öksürüğün tedavi edicisi olarak Marguzi Dede'yi göstermektedir.

Fuad Köprülü, Hoca Ahmet Yesevî'nin halifeleri arasında İmam Mervezî/Margazî'yi de sayar. Ancak ona göre Mervezî/Margazî Bağdatlı olmayıp Mervli'dir. Köprülü, İmam Mervezî'nin bazı özelliklerini anlatmasına rağmen, derleme metnimizdeki farklılıklar küçük bir dikkatle görülür (6).

Bu efsane ile ilgili olarak söyleyeceğimiz bir başka husus, geçmişte başta destanlar olmak üzere pek çok halk anlatmasında çeşitli yarışmaların yapıldığıdır. Manas Destanı'ndan; Kirmanşah Hikâyesi'ne kadar bu tür atışmaların örnekleriyle karşılaşmaktayız.

Anadolu halk hekimliğindeki ocak kavramı ile Marguzî Dede arasındaki benzerliklerin olduğunu belirtmemize bilmem gerek var mı?

Hoca Ahmet Yesevî hazretlerinin talebelerinden birisi Akim Dede (Kumşık Ata)'dir. Rivayete göre Akim Dede'nin evi, Hoca Ahmet Yesevî hazretlerine bir kilometre uzaklıktadır. Yesevî hazretleri yer altından, talebesinin evine gelir ve Akim Dede'ye, kucağını sağa ve sola açmasını söyler. Böylece küçücük bir oda genişler ve birkaç bin kişinin sığabileceği bir mekân olur.

Tipik bir evliya menkâbesi diyebileceğimiz metin "keramet gösterme" motifi üzerine bina edilmiştir. Evliyaların keramet göstererek insan hayatında değişiklikler yaptığı hepimizin malûmudur. Nasıl Munzur Baba efsanesinde zaman ve mekan kavramı yok oluyorsa; Hoca Ahmet Yesevî ve Horasan erenleri turna donuna giriyorlarsa; burada da dar bir mekânın genişletilmesi hadisesiyle karşılaşmaktayız.

Halk arasındaki düşünceye göre Akim Dede'nin oğlu, Mühim Dede'dir. Efsaneye göre, Karnak şehri halkı su kanallarını hazırlarken, yanlarına hiç tanımadıkları bir dede gelir ve kendisine de yer ayrılmasını talep eder. Halk bu zatı tanımadığı için onun isteğini reddeder.

Akşam herkes evine gider. Sabah olduğu vakit, bir de ne görsünler kazdıkları su kanalları toprakla dolmuş... Bunun üzerine halk birgün önce yanlarına gelen kimsenin ermiş olduğunu anlar ve onu aramaya başlarlar. O

sırada Karadağ'da bulunan Mühim Dede, karşısında bir grup insanı görünce bir yumruk kadar olur. Onlar da, Mühim Dede'yi bir torbaya katarak Karnak'a getirirler. (Burada şu hususu da belirtmemiz gerekir. Mühim Dede yumruk kadar küçüldüğü gibi çok iri-yarı bir insan da olabilirmiş)

Yine Karadağ'ın bulunduğu yerde "Aygır Uçuran" adıl bir semt vardır. Günün birinde bir atlı atıyla birlikte buraya düşer. Zor durumda kalan genç ey Mühim Dede, buradan atımla birlikte çıkarırsan altındaki atı sana vereceğim" diye yalvarır. Mühim Dede'nin duası ve Allah'ın yardımıyla bu çukurdan çıkan atlı, atını değiştirerek Mühim Dede'nin huzuruna gelir. Duruma kızan Dede:

"Beni niye kandırmak istiyorsun, düştüğünde altındaki at bu muydu?" deyince atlı çok mahcup olur. Böylece onun kerameti sağlığında ortaya çıkar.

Bugün onun mezarına gidilir, kur'an kesilir, mum yakılır, dilek dilenir, Kur'an okunur (7).

Mühim Dede bir silsileyi tamamlamaktadır. Bu silsile Hoca Ahmet Yesevî, Akim Dede ve Mühim Dede'dir. Efsanelerde gördüğümüz bu devamlılık, diğer türlerde de mevcuttur. Nitekim Manas anlatıcılarında da bu devamlılığı görmekteyiz. Balık ve Naymanbay'da olduğu gibi.

Âşıklık/Ozanlık/Akınlık geleneğinde de baba-oğul zinciri devam etmektedir. Gülistan Çobanoğlu-Murat Çobanoğlu'nda olduğu gibi...

Masal ve halk hikâyeciliği geleneğinde de benzer durumları görmekteyiz.

Su kanallarının bir kişi tarafından bir gecede kapatılması veya açılması motifi Anadolu efsanelerinde pek görülmez. Ancak su ile ilgili pek çok efsane anlatılır. Atın, "Aygır Uçuran" çukurundan çıkarılması karşılığında Mühim Dede'ye bağışlanması motifi ise Anadolu efsanelerinde çok karşılaştığımız bir husustur. Ancak Anadolu'da atın yerini diğer hayvanlar almıştır. Efsanemizin sonunda bir cezanın olması gerekirdi. Fakat Kazak anlatıcı bu kısmı ya unutmuş, ya da bilerek İslâmın hoşgörüsüyle atlıyı bağışlamıştır.

"Şüphesiz ki Ahmet Yesevî'nin rivayet edilen kerametleri ve hakkında teşekkül eden menkıbeleri bunlardan ibaret değildir" diyen Kemal Eraslan hocanın görüşlerine biz de katılıyoruz. Bizim bu tebliğden elde edeceğimiz büyük yenilik ise, hiç şüphesiz yeni menkabelerin derlenmesidir. Şimdiye kadar az bildiğimiz veya hiç bilmediğimiz daha onlarca efsanenin gelecek yıllarda

ortaya çıkacağına inancımız tamdır. Sözlü Kültür unsurları derlendikçe, Hoca Ahmet Yesevî daha iyi tanınacak ve gelecek nesillere daha iyi bir edebiyat tarihi bırakılacaktır.

NOTLAR:

- 1) Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1976.
Kemal Eraslan, Divan-i Hikmet'ten Seçmeler, Ankara 1983.
İslâm Ansiklopidisi, I. Cilt, İstanbul 1978, 210-215.
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I. Cilt, İstanbul 1977, 78-79.
 - 2) Kemal Eraslan, Divan-i Hikmet'ten Seçmeler, Ankara 1983. 26.
 - 3) Adı geçen efsane Bağdagül Kaneşeva (1994-1995 öğretim yılında, Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi, Şığıstanu Fakültesi, Türk Tili Jene Edebiyeti Bölümü 4. Sınıf öğrencisi)'dan derlenmiştir.
 - 4) Ali Berat Alaptekin, Yesevî Ocağında 210 gün, Elazığ 1996, 225-226.
 - 5) Adı geçen efsane Bavırcan Davcanov (1994-1995 öğretim yılında, Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi, Sığıstanu Fakültesi, Türk Tili Jene Edebiyeti Bölümü 3. Sınıf öğrencisi)'dan derlenmiştir.
 - 6) Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1976, 35-36.
 - 7) Adı geçen efsane Aygül Mustafayeva (1994-1995 öğretim yılında, Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi, Sığıstanu Fakültesi, Türk Tili Jene Edebiyeti Bölümü 4. Sınıf öğrencisi)'dan derlenmiştir.
- Ayrıca bakınız: Kamşat Şami, Kazak Halkının..., 26.